

Leeronderzoek: vingeroefening voor verantwoordelijkheid

door Donny Meertens

In de discussie over ethiek van sociaal-wetenschappelijk onderzoek wordt de aandacht gevestigd op de problemen van individuele verantwoordelijkheid van de onderzoeker ten opzichte van de personen, groepen en maatschappijen die hij onderzoekt. Deze problemen spelen op twee niveau's een rol. In macro-verband wordt de onderzoeker er snel van beschuldigd als vertegenwoordiger van een westerse maatschappij akademisch kolonialisme te bedrijven: als counter-insurgency agent, dan wel in opdracht van een instantie waarvan de doeleinden niet direct de onderzochten zélf ten goede komen. In het onschuldigste geval werkt hij aan een zuiver wetenschappelijk onderzoek dat in de ogen van de onderzochten vaak een voorbeeld van hobby-isme, dus westerse luxe, is. Niet los hiervan te denken is het micro-niveau, waarbij vragen rijzen als: is onderzoek in vermomming toelaatbaar; tot hoever kan identifikatie met een informant gaan; moet men wel of niet partij kiezen in conflicten; is er niet altijd sprake van misbruik van vertrouwen en manipuleren van informanten? Op beide niveau's wordt naar oplossingen gezocht. Sommigen vinden dat de antropoloog er naar zou moeten streven zijn onderzoek in dienst te stellen van de emancipatie der meest onderdrukten. In zijn persoonlijke relaties zou hij moeten uitgaan van een 'transactional concept of fieldwork'¹ waarbij de onderzochte personen in principe als gelijken worden beschouwd en er een reciproke relatie bestaat: het leveren van informatie in ruil voor sympathie en bevestiging. Het is duidelijk dat de individuele onderzoeker nog niet uit deze problematiek komt en dat er diepgaande meningsverschillen zullen blijven bestaan over oplossingen, ondanks alle pogingen tot ethische beroepscodes.

Maar als de getrainde veldwerker al met deze problemen worstelt, hoe zit het dan met de 'aankomend onderzoeker': de student die deelneemt aan een leeronderzoek in het kader van zijn doktoraal-programma? Hoewel in een dergelijke onderzoekssituatie bijna alle bovengenoemde problemen een rol spelen, en bovendien het leer-aspekt extra komplikaties met zich meebrengt, is er tot nu toe nauwelijks enige aandacht aan besteed. Aan die extra problemen, specifiek voor leeronderzoek, wil ik het volgende stuk wijden.

De positie van de deelnemer aan een georganiseerd leeronderzoek² is ambivalent: enerzijds wordt hij geacht zelfstandig onderzoek te verrichten — en is dus verantwoordelijk voor wat hij doet — anderzijds moet het 'ambacht' van onderzoek-doen nog geleerd worden en wordt supervisie wenselijk geacht. Deze ambivalente positie en het georganiseerde verband hebben de nodige

¹ zie het artikel van L. Brunt in dit nummer.

² Ik zal in dit kader alleen over georganiseerd antropologisch leeronderzoek spreken, omdat hier de duidelijkste verschillen met individueel autonoom onderzoek aanwezig zijn. Hoewel er mijns inziens geen principieel verschil bestaat met betrekking tot deze problemen tussen stages in eigen land of elders, slaan de volgende opmerkingen in het bijzonder op stages in andere, soms niet bepaald democratische, landen.

konsekwenties voor de morele verantwoordelijkheid van de student-onderzoeker.

Het leeronderzoek is als onderdeel van het universitaire onderwijsprogramma doel op zich; dit betekent dat continuïteit van het onderzoeksprogramma de hoogste prioriteit geniet: 'het leeronderzoek in gevaar brengen' is de ergste misstap die een student kan begaan. Door in moeilijkheden, dwz. in konflikt met officiële instanties te geraken — ook al is het volgens de morele overtuiging van de student de enig juiste weg — kan men ook andere deelnemers duperen. Behalve tegenover zijn informanten heeft de stageaire dus ook verantwoordelijkheid ten opzichte van zijn collega's en begeleiders. Het belang van de continuïteit speelt vooral voor de stage-leiding een grote rol, en slechts in geringe mate voor de student die in een bepaald jaar deelneemt. De noodzaak om in dit belang compromissen te sluiten vormt echter niet alleen voor de staf een moreel probleem. Ook de studenten hebben hiermee te maken. Verzet tegen compromissen, zo gemakkelijk als rebellie tegen de leiding geïnterpreteerd, vloeit eerder voort uit de behoefte naar eigen geweten te handelen. In zekere zin kan men hier spreken van een variant van de problemen van elke georganiseerde research: men wordt geacht het veld niet te bederven voor later onderzoek, en rekening te houden met team-genoten. Het extra probleem dat ik wil benadrukken wordt gevormd door het niet 'volwaardig' zijn van de onderzoekers.

De halfslachtigheid van het leer-aspekt leidt tot een verwaarlozing van elke vraag naar relevantie, zelfs zuiver wetenschappelijke, van de onderzoeksresultaten. Er is slechts sprake van een 'vingeroefening', anderzijds zou het toch wel aardig zijn als er wat uit kwam.

Het feit dat de student zowel ten opzichte van hén die objekt van onderzoek zijn, als ten opzichte van de stage als organisatorisch geheel (met verplichtingen aan de staat die hen gastvrijheid verleent) verantwoordelijkheid heeft, kan gemakkelijk tot konfliktierende loyaliteiten leiden. Niet alleen kan het doorzetten van bepaalde naspeuringen politieke konsekwenties hebben, en dus het leeronderzoek in gevaar brengen; niet alleen zal de wetenschap dat de onderzochten geen enkel profijt (mogen) hebben van zijn vingeroefening de student kunnen frustreren; óók is de verantwoordelijkheid voor het gebruik van zijn materiaal — gesteld dat het tóch iets waardevols heeft opgeleverd — hem gedeeltelijk ontnomen. Hij heeft immers nóg minder dan de staf zicht op gebruik of misbruik van gegevens die door de leiding verstrekt worden aan hun gastheren.

Men zou kunnen stellen dat de uiteindelijke beslissing toch bij de student zelf ligt, aangezien hij niet noodzakelijk met één bepaalde stage mee hoeft. Als de voorwaarden hem niet bevallen dan kan hij een andere mogelijkheid kiezen. Hiertegenover staat dat de voorwaarden niet altijd volledig expliciet zijn en vele loyaliteits-konflikten pas onverwachts in de veldwerksituatie zelf op-

doemen. Bovendien zijn er verschillende tussenstandpunten mogelijk en rijzen meningsverschillen juist over de grénzen van een kompromis.

Het voorgaande stuk is met opzet algemeen gesteld, hoewel gebaseerd op mijn persoonlijke ervaring met het leeronderzoek in Spanje. Het lijkt mij echter dat dergelijke problemen in meer of minder extreme mate ook bij andere stages een rol zullen spelen.

De moeilijkheden die gerezen zijn bij het leeronderzoek in Spanje 1970 kunnen als concreet voorbeeld dienen.³ De aard van het regime en de politieke situatie in Spanje maken een leeronderzoek daar bij voorbaat een moeilijk te verantwoorden onderneming voor leiding én deelnemers. Over het fascistische, fascistoïde, of in ieder geval diktatoriale karakter van het regime bestond van te voren geen verschil van mening. Dat tot op zekere hoogte compromissen gesloten moesten worden in verband met toestemming van de autoriteiten, werd door iedereen, hoewel met tegenzin, geaccepteerd. Een belangrijke voorwaarde voor een aantal studenten om tot deelname te besluiten was het toegezegde copy-right op eigen onderzoeksresultaten. Het leeronderzoek wordt twee-jaarlijks gehouden in een gebied waar een ruilverkavelings- en herstructurerings-dienst van het spaanse ministerie van landbouw haar werkzaamheden heeft uitgevoerd — of zal gaan uitvoeren. Deze dienst, de SNCPOR⁴, zorgt voor introductie, statistische gegevens enz. Zij vraagt er wel iets voor terug, hoewel dit niet formeel is vastgelegd: er bestaat een 'gentlemens' agreement' dat als tegenprestatie een samenvatting gemaakt wordt van alle veldwerkverslagen. Dit rapport wordt door de stageleiding samengesteld, vertaald en aan de SNCPOR overhandigd. Tijdens de voorbereiding van de stage werden de studenten hiervan op de hoogte gesteld. Met nadruk werd daarbij verzekerd dat elk persoonlijk bezwaar van een student tegen het doorspelen van zijn onderzoeksresultaten gerespecteerd zou worden. Ook werden elke vorm van politieke actie in woord of daad, en politiek getinte onderzoeks-onderwerpen van te voren verboden vanwege het (fysieke) gevaar — de Guardia Civil en de gevangenen zijn niet zachtzinnig — waaraan men zichzelf, de andere deelnemers én, last but not least, zijn spaanse 'camaradas' blootstelt.⁵

Er is echter een belangrijke reden waarom deze voorwaarden nooit waterdicht zijn. Want waar ligt de grens van politieke onderwerpen? Dat niemand gebaat is bij politieke actie in het kader van een leeronderzoek dat afhankelijk

³ de hierna volgende kritiek op de leiding van het leeronderzoek in Spanje is niet bedoeld als een persoonlijke aanval. Hun positie als stageleiders in een diktatoriaal land maakt hen gevoeliger voor beschuldigingen van compromitterend gedrag dan stageleiders elders.

⁴ Servicio Nacional de Concentración Parcelaria y Ordenación Rural.

⁵ Dit is echter niet zo scherp gesteld als bij het leeronderzoek in Tunesië: de situatie is daar ondubbelzinniger: enerzijds moet elk jaar van te voren toestemming

is van de goodwill van de regering, zal voor iedereen duidelijk zijn. Dit betekent niet dat bij de deelnemers die zich hiermee hebben kunnen verenigen elk engagement afwezig is, of zou moeten zijn.

Of onderwerpen wél of niet politiek zijn hangt immers af van het begrippenkader waarmee gewerkt wordt. Een 'geengageerd' student zal zijn onderwerp reeds van te voren in een politiek kader geplaatst hebben, ófwel hij zal juist tot dit kader komen door de situatie waarmee hij in het veld gekonfronteerd wordt. Oost-Andalusië, het onderzoeksgebied van twee jaar geleden, is een typisch voorbeeld van onderontwikkeld, 'perifeer' Zuid-Europa: groot- en zeer klein grondbezit, gebrek aan industriële ontwikkeling, gebrekkige onderwijsmogelijkheden en een minimaal levenspeil voor het rurale proletariaat. Hier kunnen 'onschuldige' onderwerpen zoals onderwijs en stratifikatie, ook zónder dat men de term klassesetstellingen in het onderzoeksontwerp noemt als politiek beschouwd worden.

Dit politieke begrippenkader kan echter niet alleen door de onderzoeker, maar óók door de instantie die de gegevens wil gebruiken, gehanteerd worden: een reden te meer om met 'neutraal' gepresenteerde gegevens voorzichtig te zijn ten opzichte van de rapportering. Maar er is meer: wij werden met de harde repressie van sociale strijd van nabij gekonfronteerd. Vlak voor het onderzoek begon, werden bij een bouwvakkersstaking in Granada drie arbeiders door de politie doodgeschoten. Een dergelijk 'incident' maakt nog eens extra huiverig om gegevens door te geven aan een instantie die weliswaar vreedzamer bedoelingen met landarbeiders heeft, maar toch deel uit maakt van hetzelfde regeringsapparaat. Hoe men de SNCPOR ook beoordeelt, of men hen nu handlangers van Franco, Falangisten, technokraten of sociale hervormers noemt, het blijft een fundamenteel recht van elke student om doorgeven van zijn onderzoeksresultaten te weigeren. Achteraf bleek echter de uiteindelijke verantwoordelijkheid tóch in handen van de leiding te berusten: in een op dit veldwerk gebaseerde skriptie (door mij samen met een andere stage-deelnemer geschreven) hebben wij nadrukkelijk verzocht deze gegevens niet door te geven aan enige spaanse instantie. Niettemin werd een samenvatting ervan opgenomen in het door de leiding opgestelde rapport, met het argument dat naar hun oordeel de aard van de gegevens geen misbruik mogelijk maakte. Nu valt daar over te redetwisten: naar de mening van de schrijvers bevatte de vergelijking van twee dorpen, hun interne tegenstellingen, en de beelden die daarover bij de landarbeiders bestonden, aanwijzingen over potentiële haarden van sociale onrust. Ons inziens voldoende reden voor een

worden aangevraagd, onder vermelding van de onderzoeks-onderwerpen bij een vertegenwoordiger van het ministerie van Cultuur.

Anderzijds wordt na afloop door de studenten zelf een korte samenvatting gemaakt van hun bezigheden, voor deze vertegenwoordiger.

weigering. Het gaat echter om een principiële kwestie: als de studenten het recht gegeven wordt op een eigen morele overtuiging, en als zij op grond van deze commitments gegevens weigeren, dan kan dit standpunt achteraf niet nog eens op zijn juistheid of onzinnigheid getoetst worden, volgens de morele maatstaven van anderen.

Het is mij niet precies bekend in welke mate of op welke wijze dit copy-right een rol speelt bij andere en toekomstige leeronderzoekprojecten.⁶ Het verantwoordelijkheidsprobleem in deze vorm is echter specifiek voor een stage, al zullen niet overal de keuzen tussen wel of niet meewerken, wel of niet een deel van zijn verantwoordelijkheid afstaan, even scherp en beladen zijn.

Het is noodzakelijk voor het opleiden van onderzoekers die zich later in hun werk bewust zijn van de keuzen waarvoor zij komen te staan, dat zij reeds tijdens hun stage als zelfstandig en volwaardig onderzoeker behandeld worden. Het impliceert dat hen nadrukkelijk eigen verantwoordelijkheid gegeven wordt, en dat gewezen wordt op mogelijke ethische problemen, ideologische commitments en politieke konsekventies. De noodzakelijke verplichtingen ten opzichte van officiële instanties doen onwillekeurig aan een vergelijking met 'onderzoek in opdracht' denken; en juist op dit terrein: dat van de toegepaste sociale wetenschap, is men zich er steeds meer van bewust geworden dat óók de onderzoeker een deel van de verantwoordelijkheid draagt voor mogelijke maatschappelijke gevolgen.

'I believe the time is past when the innocent social scientist happy with newly discovered knowledge about human beings, could engage in a little harmless 'human engineering' in the belief that all's to the good and without questioning the deeper implications of their action'.⁷

De zekerheid over eigen gegevens te blijven beschikken, zal ook op micro-niveau de rol van participierend onderzoeker vergemakkelijken: pas dan kan hij er verantwoordelijkheid voor nemen dat het vertrouwen van zijn informanten niet beschaamd wordt.

⁶ De zaak ligt dit jaar in Spanje anders: slechts een aantal studenten werken in één dorp aan een project speciaal voor de SNCPOR. Zij hebben dus geen bezwaar tegen het gebruik van hun gegevens. In hoeverre hebben zij zich rekenschap gegeven van mogelijke konsekventies?

⁷ R. Stavenhagen: *Decolonializing applied social sciences*, in: *Human Organization*, vol. 30, pp. 333-344, 1971.